

Az ősi ind vallások viszonyai

Ortodoxia, reform és identitás

Ruzsa Ferenc

AZ EGY-GYÖKERŰ MODELL¹

Mai képünk India szellemtörténetéről jórészt a XIX. század lenyűgözően nagy tudású indológusainak munkássága nyomán alakult ki. Sikerét és tartósságát világossága, egyszerűsége és koherenciája mellett tagadhatatlan merészségének köszönhet. Nem kevés bátorságot igényel ugyanis datálatlan, ismeretlen vagy legalábbis történetileg azonosíthatatlan szerzőjű művek keletkezési idejét megadni. Ám az európai szemlélet felettébb vonzódik az adatokhoz, és különösen ragaszkodik az időpontokhoz: elvégre, ha egy esemény valós, akkor annak valamikor kellett történnie. Ezért a Max Müller által másfél évszázada javasolt kronológiát érdemi felülvizsgálat nélkül mindmáig széles körben elfogadják.²

E hagyományos képnek a legbevetettebb változatát mutatja, persze rendkívül sematikus, az alábbi összefoglaló táblázat:

i. e. XII–XI. sz.	<i>Rg-veda</i>	árja őserő
i. e. X–IX. sz.	<i>brāhmaṇák</i>	kiüresedett ritualizmus
i. e. VIII–VII. sz.	korai <i>upanišadok</i>	filozófiai reform
i. e. VI–V. sz.	a Jina és a Buddha (i. e. 563–483)	a harcosok lázadása; a heterodox rendszerek
i. e. IV. sz. – i. sz. IV. sz.	eposzok, kései <i>upanišadok</i> , filozófiai rendszerek	hindu szintézis

¹ A cikk megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-112253 és K-120375 számú projektje támogatta. Köszönettel tartozom Kósa Gábornak, Körtvélyesi Tibornak és Szegedi Mónikának, akik az írás első formáját átolvasták. Értékes megjegyzéseiket (külön hivatkozás nélkül) felhasználtam, de az esetlegesen megmaradt hibákért a felelősség csak engem terhel.

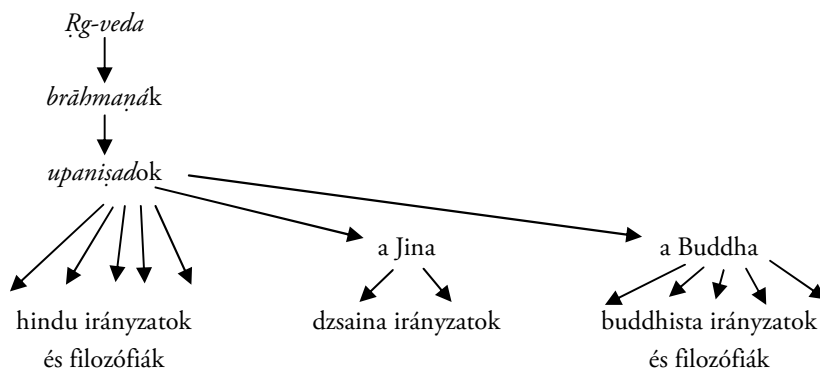
² Maga Müller is némiképp eltérő változatait fogalmazta meg, de a *Rg-veda* korára mindenütt i. e. 1200–1000 a javaslatát ld. MÜLLER 1860: 70, 435–445, 497, 572; MÜLLER 1891: 91–97. Máig tartó hatását jól mutatja GONDA (1975: 22) értékelése: „Max Müller’s chronological estimate, though not devoid of weak points, has, without the author’s reservations, often been more or less tacitly regarded as nearest to the mark.” Hasonlóképp KULKE – ROTHERMUND (2004: 36): „Max Müller’s chronology of the Vedic literature is still more or less accepted by Indologists, although the date of the Rigveda is extended from 1300 to 1000 BC.”

i. sz. V–VIII. sz.	kommentárok, szépirodalom, <i>vedānta</i> filozófia	a hinduizmus fénykora
azóta	iszlám, majd európai hódítás	a kreativitás elapadása

Ennek a korszakolásnak a legkevesbé jelentős problémája az abszolút kronológia alaptalansága. A szakmai konszenzus ma is az i. e. II. évezred második felére teszi a *Rg-veda* keletkezését, bár semmi sem zárja ki, hogy néhány himnusz csak évszázadokkal ezután került a gyűjteménybe. A Buddha életét – amely a datálás kiindulópontja volt – ma mintegy száz évvel későbbre helyezzük, ám ez is csak észszerű becslés, nem egyértelmű tény.³

Sokkal súlyosabb kifogás a relatív kronológia tarthatatlansága. A sarkalatos kérdés az *upanišadok* és a „heterodox” tanítók prioritása: e modell azon alapul, hogy a hinduizmus, a dzsainizmus és a buddhizmus közös, meghatározó elemeit (pl. lélek-vándorlás) az „ortodox” bráhmanikus tradíció, vagyis az *upanišadok* bölcselői dolgozták ki. Mint alább látni fogjuk, ez pont fordítva van – az *upanišadok* itt nem a forrás, hanem az átvevő. Az is félrevezető, hogy a sematikus ábrázolás azt sugallja: az egyes műfajok kronológiailag elkülönülnek, tehát pl. *brāhmaṇák* az után kezdtek csak alkotni, hogy a himnuszok egész korpusza lezárult; ez igen valószínűtlen. Azt pedig lényegében biztosra vehetjük, hogy egyes *brāhmaṇák* későbbiek jó néhány *upanišad*nál.

Talán a legfeltűnőbb furcsasága e szemléletnek, hogy a Buddha és a Jina csak epizód szerepet játszanak benne. Pedig a dzsainizmus azóta is eleven vallás Indiában, és a klasszikus kor számos jelentős szerzője dzsaina volt. A buddhizmus pedig Ázsia hatalmas területein meghatározó jelentőségű világvallás, amely Indiából eltűnt ugyan, de az első évezred végéig kulcsszereplője volt az ind szellemi életnek. Ezt és más hasonló, kézenfekvő kifogásokat tekintetbe véve a szigorúan lineáris modell faszerkezetű változatát kapjuk.

³ A korszerű datálás BECHERT (1995) munkássága eredményeképpen mára szakmai körökben elfogadottnak tekinthető. Eszerint a Buddha nyolcvan évet élt, és valamikor i. e. 420 és 380 között halt meg.

E pontosabb ábrázolásmód struktúráját tekintve szépen illeszkedik a XIX. század nagyhatású, sikeres elméleteihez: a történeti nyelvtudományban, mindenekelőtt az indoeurópai összehasonlító nyelvészet eredményeire alapozva, így ábrázolták a nyelvcsaládokat, a biológiában pedig mindmáig így értelmezzük a törzsfajlódást.

A fajok esetében a faszerkezet tökéletesen logikus: az egyedek csak azonos fajú szülők utódai lehetnek, az örökítőanyag mindig egyetlen fajból származik. Van ugyan kölcsönhatás a különböző fajok között – a *homo sapiens* például számos fajt kiirtott, másokat háziasított –, de a génjeit egyik faj a másiknak sohasem tudja átadni. Egy faj elkülönült populációi fokozatosan módosulva új fajokat hoznak létre, elágazás tehát van, de összekapcsolódás, „hurrok” nem lehetséges.

Főszabályként a nyelvek is hasonlóan viselkednek. Az emberpárok általában azonos anyanyelvűek, és gyermekeik a szülei nyelvét tanulják meg, azaz tipikusan a nyelv is öröklődik. Ám a nyelvtudás nem gén; az egész élet során folyamatosan változik, olykor radikálisan, és ezt a megváltozott nyelvet adjuk tovább leszármazottainknak. Éspedig leginkább más nyelvekből veszünk át elemeket – legkönnyebben egyes szavakat, hosszabb érintkezés során kiejtést és új hangokat, még hosszabb idő alatt kifejezésmódot, nyelvtant, mondattant. Azaz a kétségkívül alapvető faszerkezet itt már durván sematikus absztrakció csak, a pontosabb ábrázolás csak areális jelenségek és izoglosszák bonyolult rendszerével lehetséges. A szétvált ágak is újra összefonódhatnak. Az angol nyelv például az indoeurópai nyelvek családfáján a nyugati germán nyelvek közé tartozik; ám az angolszászok bevándorlásakor helyben talált kelta (és késő római) nyelv nyilvánvalóan alapvetően hatott rá, később az északi germán viking (ónorvég) nyelv, majd Hódító Vilmos után az akkori normand (lényegében ófrancia) nyelv. Így a mai angol szókincsben több a francia és a latin eredetű szó, mint az angolszász. Azaz itt az indoeurópai nyelvcsalád három igen távoli ága (kelta, germán és latin) fonódott újra össze, ráadásul a germán és a latin ág is két-két hajtásán keresztül.

Az emberi kultúra egyéb elemei, bár az „öröklődés” itt is alapvető, már csak kivételesen írhatóak le családfával. Ennek oka, hogy jellemzően nem szerveződnek olyan erős, zárt rendszerbe, mint a nyelv, ezért könnyen eltanulhatóak és átvehetők másoktól – az egész világ telefonál, biciklizik, olvas, fésüklődik és fülbevalót hord. A szellemi természetű javak, így a vallás és a filozófia fejlődésének (vagy változásának) egyik legfontosabb motorja pedig éppen a kölcsönhatás: utánzás, rivalizálás, vita, kritika.

Eszerint az ismertett ind szellemtörténeti modell *a priori* teljességgel valószínűtlen. Hozzávetőleges közelítésként is csak akkor volna elfogadható, ha az ind kultúrának egyetlen forrása lenne (a *Rg-veda* árjainak bevándorlása), és a továbbiakban teljes izolációban fejlődött volna. Ha az árják hajótöröttként vetődtek volna egy Isten háta mögötti, lakatlan szárazföldre, ahova később sem jutott el más, talán érvényes leegyszerűsítés volna a faszerkezetű ábrázolás. Kivételesen előfordult ilyesmi az emberiség történetében: amikor őslakói elérték a Húsvét-szigetet, vagy a maorik Új-Zélandot. India története azonban a legkevésbé sem emlékeztet erre.

KÜLSŐ ÉS BELSŐ GYÖKEREK

India, avagy ma illő nevén Dél-Ázsia, sokkal inkább kontinens, mint ország. Öt-millió négyzetkilométeres területe (ez Ausztrália kétharmada) és majd kétmilliárd lakosa, etnikai, nyelvi, kulturális és vallási sokszínűsége okán is indokolt így tekinteni rá, és jóval erősebben különül el a többi földrésztől, mint Európa. Háromfelől az óceán övezi, északon pedig a világ legmagasabb hegyei zárják el Ázsiától.

Történelme során leginkább egy nagy zsákként viselkedett, amelybe – az európaiak megjelenése előtt – mindig északnyugatra, Afganisztán felé nyíló száján át érkeztek az újabb és újabb hódítók. A dravidák még a neolitikumban,⁴ az árák több mint háromezer éve, majd a perzsa birodalom i. e. 500 körül, aztán a görögök, majd pártusok, sakák, kusánok, hunok, végül az iszlám. Mindezek a hatások rákódoltak rá a hozzájuk képest őshonos kultúrák sokaságára, és a képet az északkelet felől az ősidőktől fogva beszivárgó tibeti és burmai népcsoportok is színezik.⁵

⁴ Ez vitatott, s csak genetikai megfontolásokon alapul. A ma dravida nyelvű Dél-India ókori génállományában (*ASI, Ancient South Indians*, több mint kétezer évvel ezelőtt) az ősi ind elem (*AASI, Ancient Ancestral South Indians*) mellett jelentős kelet-iráni–északnyugat-indiai összetevőt találunk.

„We estimate a minimum of ~55% ancestry from people on the *Indus Periphery Cline*... [T]hat they harbor substantial Iranian farmer-related ancestry (via the *Indus Periphery Cline*) disproves earlier suggestions that the *ASI* might not have any ancestry related to West Eurasians. ... [W]e estimate an average of 107 ± 11 generations since admixture of the Iranian farmer-related... groups.” (NARASIMHAN et al. 2019: 7–10).

PATHAK et al. (2018: 919, fig. 1B) félszáz indiai népcsoport génkeveredését elemezte az egész óvilág kontextusában, $K=8$ komponenst feltételezve. (METSPALU et al. 2011 bizonyítja, hogy $K=8$ az ideális érték, itt különböztethető meg először az európai, közép-keleti és arab összetevő; K növelése Indiára nem ad új információt. Ld. Supplementary Figure 4) A közép-keleti komponens (NARASIMHAN et al. 2019 szóhasználatával *Iranian farmer-related ancestry*, amely az árja bevándorlás előtti ősi Iránból eredeztethető) Európától és Szaúd-Arábiától Kelet-Indiáig jelentős, 15% fölötti. Ez a genetikai összetevő csak négy indiai népcsoportnál hiányzik: három munḍa (ausztróázsiai) nyelvű törzs mellett a dravida panjiáknál. Utóbbi, egy keralai vadász-gyűjtögető, illetve félrabszolga földműves nép az egyetlen, amelynél az ősi ind komponens (*AASI*; ez Indián kívül nyomokban megvan Afganisztánban, Burmában és Kambodzsában is) vegyítetlenül megmaradt. A panjiák (97%-os) genetikai tisztaságát megerősíti BASU – SARKAR-ROY – MAJUMDER (2016: 1597, Table 2) más módszertanú vizsgálata is.

De a dravida nyelv lehetett a déli (?) őslakosok (*AASI*) nyelve is, avagy az Indus-völgyi civilizáció helyben kialakult nyelve. Tehát a bevándorlás Dél-Indiába ténynek látszik, de hogy e bevándorlók hozták-e magukkal a proto-dravida nyelvet, a legkevésbé sem egyértelmű.

⁵ Ennek jelentőségét hiba volna alábecsülni. „Our results indicate that the census sizes of A[ustro-]A[sianic] and T[ibeto-]B[urman] speakers in contemporary India are gross underestimates of the extent of the A[ncestral] A[ustro-]A[sianic] and the A[ncestral] T[ibeto-]B[urman] components in extant populations.” BASU – SARKAR-ROY – MAJUMDER 2016: 1594. Érdemi adatok híján azonban jelen írásban ezzel a kulturális összetevővel nem tudunk foglalkozni. A sejtetőleg innen származó sámánisztikus elemek egy példáját elemzi RUZSA (2018b: 155–161).

A hódítások és bevándorlások folytonos sorozatából a védikus árák bejövetele valóban kiemelkedik jelentőségével, de csak ebből levezetni mindent ugyanannyira abszurd, mint a magyar kultúrát csak a honfoglalók hozományából értelmezni.⁶ Mai tudásunk szerint az indiai magaskultúrának legalább négy, egymástól világosan elkülönülő fontos belső forrásáról beszélhetünk. Ezek, időrendi sorrendben: az Indus-völgyi civilizáció, a védikus, a nagy-magadhai és a klasszikus tamil kultúra.

AZ INDUS-VÖLGYI CIVILIZÁCIÓ

Az Indus-völgyi civilizációról Max Müller persze még nem tudhatott, hiszen az 1920-as években fedezték csak fel. Ez a saját korában sok szempontból a legfejlettebbnek mondható civilizáció több ezer éves helyi előzmények után i. e. 2600 és 1900 között virágzott Északnyugat-Indiában, hatalmas, több mint egymillió négyzetkilométeres területen. Összeomlását valószínűleg elsősorban klímaváltozás (!) okozta. Jól tervezett, csatornázott nagyvárosaiban bonyolult munkamegosztás érvényesült, távolsági (elsősorban tengeri) kereskedelmi kapcsolatban állt Mezopotámiával, meszteremberei kiemelkedtek a miniatűr megmunkálásban. Írását máig sem sikerült megfejteni,⁷ így azt sem tudjuk biztosan, milyen nyelvet használtak, ám kézenfekvő, hogy (egyik) nyelvük a proto-dravida lehetett.⁸

Bár a városi civilizáció i. e. 1700 körülre teljesen összeomlott, de ma már régészetileg is jól dokumentált, hogy a kultúra – elszegényedett, falusias formában – tovább élt. Valójában azonban a fénykor leletanyagából is világos, mennyire fontos forrása ez a későbbi ind gondolkodásnak; már az első, Mohenjo-Daro-i ásatások vezetője, Sir John Marshall is világosan bemutatta ezt.⁹ A hindu vallás számos kulcseleme még erőltetetten sem vezethető le a *Rg-veda* hiedelemvilágából, vagy ki-

⁶ „The Vedic contribution to Hinduism, especially to Hindu cult-practice and speculation, is not a large one... Even in those cases where continuity has been suggested, as for Rudra-Siva, the differences are really far more striking than the similarities.” RENO 1953: 47.

⁷ Ez, a komoly erőfeszítések ellenére, nem meglepő. Nincs kétnyelvű szövegünk, és az ismert (többnyire pecsételőre véselt) feliratok rendkívül rövidek; a leghosszabb szöveg is csak 34 írásjelet tartalmaz, ld. SHINDE – WILLIS 2014: 2–3. Ez még az írás jellegének tisztázásához sem elég, bár a legtöbb szakértő a jelek számából és gyakoriságából arra következtet, hogy logoszillabikus írásról lehet szó.

⁸ Mivel az indoárja nyelvek csak később jelennek meg Dél-Ázsiában, észszerű a másik ókori indiai magaskultúra, a tamil nyelvrokonait feltételezni itt, különösen, mivel az ő részben északi eredetük is biztosnak látszik (lásd alább). Dravida nyelvek Észak-Indiában ma csak kis zárványokban fordulnak elő; korábbi elterjedtségükre sok északnyugat-indiai helynév utal. Egy dravida nyelv, a bráhui, az Indus-völgyi civilizáció nyugati peremvidékén, Beludzsisztán hegyei között maradt fenn. A védikus és a szanszkrit nyelv is világos dravida szubsztrátumhatást mutat (RUZSA 2013). – A proto-dravida hipotézis elleni érveket kitűnően összefoglalja DANINO 2009.

⁹ MARSHALL 1931: I. köt. 48–78.

fejezetten összeférhetetlen vele. Ezek közül sokat többé-kevésbé világosan felismerhetünk, leginkább a figuratív pecsételőkön. Ilyen a jóga és a meditáció, a nagy istennő, Śiva isten és a *linga* (phallosz) tisztelete, a rituális fürdő, a szent fák, a tehén és a kobrakígyó kultusza.¹⁰

Az Indus-völgyi civilizáció egyik legkülönösebb vonása sajátosságosan polgári jellege. A paloták és várak, továbbá a harci fegyverek hiánya azt jelzi, hogy összetartó ereje nem a fegyveres arisztokrácia volt, rendezett és szervezett működése nem erőszakon és elnyomáson alapult,¹¹ mint a világon mindenütt máshol. Logikus a feltevés, hogy a civilizáció szervezője valamiféle, nyilván vallási, értelmiség lehetett, szerzetesek vagy papok; de nem templomi papság, hiszen templomokat sem találunk.¹² Az ő hagyományuk egyik örököse lehet a majdani bráhmin rend (*brāhmaṇa varṇa*), s ha ez igaz, akkor a világ legősibb, ma is létező elit csoportját alkotják.

Fegyveres kényszer és pénz híján min alapulhatott a társadalmi munkamegosztás? Ennek rendkívüli összetettsége és az erősen specializált szakmák fontossága¹³ lényegében kizárja, hogy az egyszerű cserekereskedelem betölthette volna ezt a szervező funkciót. Mivel később pontosan ugyanezt a feladatot a kasztrendszer (a XX. századig nagyrészt pénz használata nélkül) tökéletesen megoldotta, ennek az intézménynek előképét is itt kereshetjük.¹⁴

A VÉDIKUS KULTÚRA

A *Rg-veda* 1028 himnusza¹⁵ mögül felsejlő világ minden lehetséges szempontból az ellenkezője az Indus-völgyi civilizációnak. Már a forrásaink is teljesen eltérők: míg a korábbiánál kizárólag régészeti adataink vannak, itt minden ismeretünk évezredekig szóban hagyományozott szövegeken alapul, a védikus kultúra archeológiai azonosítása reménytelennek látszik. A békés földművesek és civilizált városlakók helyett itt nomád pásztorokat és főnök-királyaik vezetésével hódító, egymással is háborúzó harcias törzseket látunk. Vallásukból a női princípium feltűnően hiányzik, az egyet-

¹⁰ RUZSA 2015: 7–19.

¹¹ MCINTOSH 2008: 31, 267–269. „There is no evidence to suggest that the walls were built for defensive purposes” WRIGHT 2010: 126. „What’s left of these great Indus cities gives us no indication of a society engaged with, or threatened by, war. Not many weapons have been found, and the cities show no signs of being fortified. There are great communal buildings, but nothing that looks like a royal palace, and there seems to be little difference between the homes of the rich and the poor.” MACGREGOR 2011: 106.

¹² CONINGHAM – MANUEL 2009; MCINTOSH 2008: 391–393.

¹³ WRIGHT 2010: 145–214.

¹⁴ MCINTOSH 2008: 269–271 és 391–394. Habilitációs előadásomban is e kérdéssel foglalkoztam, lásd erről SZEGEDI 2017: 121–122.

¹⁵ Ez 10.552 versszakot jelent, ami két vastagabb kötetet tölt meg, AUFRECHT (1877) standard kiadásában 923 oldalon.

len említésre méltó istennő Uṣas, az öreg és mindennap új szépséges Hajnal. Minden bizonnyal társadalmuk is erősen patriarchális volt, ami nomadizáló rabló marhapásztoroknál nem meglepő.

Földrajzi horizontjuk a mai Kabultól a Gangeszig terjedt, és feltehetőleg a törzsek vándorlását mutatja: a legkorábbi réteg még Kelet-Afganisztánból származik, a legkésőbbi a mai Delhi környékén születhetett. Jellemzően azonban az Indus és mellékfolyói jelennek meg a himnuszokban, a Pandzsáb, azaz az Öt Víz vidéke. Ez az Indus-völgyi civilizáció központi területéhez tartozott valaha, de a hajdani virágzó városi kultúrának már nyomai sem látszanak a *Rg-veda*-ban. Ugyanakkor a kései falusi utódokkal a himnuszköltők kulturális kölcsönhatásban álltak, amint azt a vallásukra (megvetett és veszedelmes mágiájukra) történő utalásokon kívül néhány nyelvi jelenség is tanúsítja.¹⁶

Kronológiájuk bizonytalan, ám mivel fémeket igen, a vasat viszont nem említik, késő bronzkori kultúra lehetett, talán i. e. 1200 körül. Persze a himnuszok nem egyszerre születtek, mintegy hat nemzedéket lehet bennük felismerni,¹⁷ azaz hozzávetőleg két évszázadot; és semmi sem zárja ki, hogy némelyik himnusz ennél régibb hagyományt hordoz. Önmagukat *āryák*nak nevezték, amely ősi indoeurópai népnév volt, hiszen Irán és Írország neve is e szóból eredeztethető. Nyelvük a szanszkritnak archaikus rokona, de nem az őse: világos tájshelybeli eltéréseket lehet azonosítani közöttük.

Vallásuk alapvetően klasszikus politeizmus. Legfontosabb isteneik Indra, a vilám-fegyverrel harcoló viharisten, Agni, az áldozati Tűz és Szóma, a szent növény, amelynek kipréselt nedvét ajánlották fel az isteneknek. Rituáléjuk a tűzáldozat, *yajña*, amelynek nagyszabású formájában állatot, kiváltképp szarvasmarhát vagy lovat öltek le és szómát préseltek az isteneknek. Himnuszait ezen áldozatok során recitálták a meghívott istenek tiszteletére.

A XIX. század romantikus rajongása szívesen látta volna a *Rg-veda*-ban az eredeti, romlatlan természetvallást, de legalábbis az ősi árja hitvilág megbízható dokumentumát; az angol, német, francia elemzők, maguk is indoeurópai nyelvet beszélvén, a saját gyökereiket keresték itt. Erről azonban szó sincs: már a legközelebbi rokon, az Avesztában (Zaraθuštra *gāthā*-iban) megőrzött óiráni nyelv és vallás is igencsak távol esik a védikustól, a figyelemreméltó rituális és terminológiai párhuzamok ellenére. Magában a *Rg-veda*-ban is jól kivehető a vallási komplexitás, a heterogén vallási gyökerek – a domináns pusztai-nomád *deva* istenek mellett feltűnnek a civilizált, szigorú erkölcsiségű, államszerű szervezetre utaló nagyhatalmú *asurák* is.¹⁸

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a *Rg-veda* még csak nem is a honfoglaló indoárják kultúrájának hű képe. Először is, az isteneket dicsőítő himnuszok eleve

¹⁶ RUZSA 2015: 7–13 és RUZSA 2013.

¹⁷ WITZEL 1995: 314–316 és 319.

¹⁸ A védikus árják feltehető előtörténetét az ázsiai sztyeppétől a városias baktriai kultúra (BMAC, *Bactria–Margiana Archaeological Complex*) területén át nyomon követi ANTHONY 2007: 452–455.

nem a kortárs emberi élet leírásai, bár a véletlenszerű utalásokból sok minden megsejthető. Az akkori vallásról sem adnak teljes képet, hiszen a himnuszok recitálása a vallásgyakorlatnak csak egyetlen szelete. Ráadásul a ránk maradt korpusz több száz évvel későbbi szerkesztés eredménye, így a hagyományozás esetlegességein túl a megváltozott vallási közeg és ideológiai megfontolások is belejátszhattak abba, hogy mit őriztek meg.

A *brāhmaṇák* vallása

A most tárgyalandó jelenségekört a szakirodalom leggyakrabban közép- és/vagy késő védikus kornak nevezi. Ez a megjelölés nem kifogásolható, hiszen az ind szóhasználat az idetartozó szövegeket is a tágan értelmezett *vedák*hoz sorolja. Elfedi azonban az alapvető különbségeket a *Ṛg-veda* kultúrájától, és annak egyenes fejleményeként ábrázolja. Jómagam a bráhmanizmus terminust alkalmazom, abban az értelemben, hogy jellegzetes szövegei a *brāhmaṇák*.¹⁹

A védikus árák utódait ebben az időszakban már keletebbre, a nagy észak-indiai alföld középső részén találjuk. E vaskori kultúra régészetileg a festett szürke kerámiához (PGW, *Painted Grey Ware*) köthető. A lakosság folyómenti kis falvakban (3–4 hektár) élt, nagyjából földművelésből; a legfontosabb termények a búza, árpa és rizs voltak.²⁰ A mintegy másfélezer ismert település közül néhány már városnyi méretű volt, a legnagyobb Mathurā lehetett.²¹ A kronológia még igen bizonytalan, de a fő periódus hozzávetőleg i. e. 1000 és 500 közé esett.²²

A legfontosabb politikai alakulat a *kuru-pañcāla* törzsszövetség volt, nagyrészt a Gangesz-Yamunā folyamközben. Az északibb Kuru királyságnak meghatározó szerepe lehetett a vallási folyamatokban; az ország birtoklásáért folytatott háború a *Mahābhārata* eposz²³ fő témája. Észszerű, bár bizonyíthatatlan feltevés, hogy az ő dinasztikus ideológiájuk része volt az ősi védikus hagyomány felemelése, és az ő támogatásuk alapozta meg a ma ismert védikus-bráhmanikus korpuszt.

Mindenekelőtt a különböző törzsek és papi nemzetségek hagyományanyagából összegyűjtik, megszerkesztik és standardizálják a *Ṛg-vedát*. A látványosra duzzasztott, legalább tizenhat bráhmin közreműködését igénylő áldozatbemutató erős specializációhoz vezetett: a *hotṛ* recitálja a himnuszokat, az *udgātṛ* ezekből egyes szakaszo-

¹⁹ A terminológiai bizonytalanság jól tükrözi, hogy nincs modern, jól megalapozott, szakmailag bevett képünk az ind szellemtörténet alapvető folyamatairól. A bráhmanizmus kifejezést sokan a bráhmin (papi rend tagja), mások a Brahman (világsszellem) szóhoz kapcsolják. Igen elterjedt gyakorlat, hogy pl. a hindu filozófiákat is bráhmanikusnak nevezik.

²⁰ LAL 1992: 425.

²¹ DANGI 2018: 79–96. – „Mathura is itself one of the largest P.G.W. period settlements, having an area of about 2500 x 1500 m” (GUPTA 2014: 19).

²² UESUGI 2018a: 24.

²³ A hinduizmus egyik meghatározó alpműve; ránk maradt formájában egy évezreddel későbbi monumentális kompiláció.

kat énekel cifrázva és variálva, az *adhvaryu* varázsszövegeket mormolva áldoz. Az utóbbiak szöveggönyve is kialakul, bár sokkal kevésbé egységesül, mint a *Rg-veda*. Az énekelt szakaszok gyűjteménye a *Sāma-veda*, az *adhvaryu mantráit* a *Yajur-veda* tartalmazza. E három *veda* a hinduizmusban majd kiegészül az áldozatbemutatástól független *Atharva-veda* ráolvasásaival; ezek is jórészt ekkor alakulhattak ki, de egy teljesen külön hagyományhoz tartoztak.

A három *veda* iskolái prózai magyarázatokat is fűznek a rituáléhoz, ezek a *brāhmaṇák* (és az *āranyakák*). E meglehetősen unalmas és pompózus szövegekből²⁴ (továbbá későbbi kézikönyvekből és a mindmáig fennmaradt töretlen hagyományból) pontos képünk van a kor rituáléjáról és annak ideológiájáról is. A figyelmes elemzés itt rendkívül meglepő eredményre vezet: ez az ethoszát és mindennapi gyakorlatát tekintve is hiperkonzervatív kultúra az általa őrizni vélt védikus vallásnak az elképzelhető legeléesebb ellentéte.²⁵

A panteon is változik, felemelkednek az új, hatalmas istenek (*Prajāpati*, *Śiva*, *Viṣṇu*), az *asurák*ból viszont ördögök lesznek.²⁶ A szertartások is alapvetően mások. Az egyik legrészletesebben taglalt, nagyszabású rítus, az *agni-cayana* során 1005 speciálisan legyártatott, különféle méretű és alakú téglából hatalmas, repülő kánya formájú oltárt raknak ki.²⁷ A *Rg-veda* viszont nem csak ezt a rítust, hanem még a téglaszót (és a figurális ábrázolást) sem ismeri.

A leglényegesebb változás azonban, hogy az istentiszteleti vallásból lényegében szintiszta mágia lesz. A védikus látnok-költő, *ṛṣi*, részint tanult, részint maga alkotta himnuszokkal hívta az isteneket, akiket hússal és szómával vendégeltek meg. Ha az isten elégedett volt a dicsőítéssel és a lakomával, teljesíthette a gyakran a himnuszba is belefoglalt kérést – hosszú élet, sok fiúutód, sok marha, győzelem a csatában. Itt tehát a természetfölötti elem alapvetően személyes, a rítus pedig személyek közötti interakció – az istenekhez úgy közelítenek, mint a nagyhatalmú világi urakhoz (hízelgés, vendégül látás).

A *brāhmaṇák* értelmezésében a *yajña* már nem áldozat, hanem varázslat. Sikere kizárólag a helyes végrehajtáson múlik, az istenek akaratának semmi köze a dologhoz. Bár főleg a *Rg-veda* himnuszait vagy egyes szakaszait használják, de sokszor az értelemre és kontextusra tekintet nélkül; gyakran nem is értik a verseket (melyek nyelvtana és szókincse is erősen eltér a *brāhmaṇákétól*). Ez tehát mágia, nem kis részben szó-mágia, vak természetfeletti erők mechanikus manipulálása, bármiféle személyes aspektus nélkül. Hatóereje a *brahman*, 'varázs', amely itt a legnagyobb hatalomnak látszik, és majd az *upaniṣadok*ban a kozmosz végső princípiumaként, valamiféle világsszellemként lép elő. Az istenek hatalma is csak azon alapul, hogy

²⁴ JAMISON – WITZEL 1992, kül. 70–73; STAAL 2008: 147–158.

²⁵ Ez részben magától értetődő: az alkotás és a megőrzés teljesen más típusú tevékenység – a skanzen nem falu, a képtár teremőre és a muzeológus nem festő.

²⁶ Az egyetlen sikeresen túlélő védikus *asura*, *Varuṇa*, ekkor már *deva* lesz, éspedig a tenger istene.

²⁷ STAAL 1983.

kitűnően értenek az áldozatbemutatáshoz (itt világos, hogy mágia, hiszen nincs kinek áldozniuk), az *asurákat* is mindig valamilyen új rituális formulával győzik le.

Ezt a gyökeres fordulatot aligha lehet természetes, belső fejlődésként értelmezni, ahogyan azt a lineáris modell sugallná. A bejövő árnak domináns pozíciót vívtak ki maguknak, védikus identitásukat megőrizték, nyelvük – bár alapvető átalakulásokkal – egész Észak-Indiában elterjedt. Ám az „ős”lakosok sokkal többen voltak,²⁸ ráadásul az ő kultúrájuk illeszkedett a helyi viszonyokhoz, így a kultúra és a vallás meghatározó elemei döntően tőlük származnak.²⁹

Nyilvánvalónak látszik, hogy az új urak szövetséget kötöttek a helyi vallási elittel. Az uralkodóknak szükségük volt a vallási legitimációra,³⁰ a földműveléssel kapcsolatos (mindenekelőtt naptári) ismeretekre, a helyi betegségek orvoslására, a helyi gyógyfüvek ismeretére stb. A bennszülött papságnak pedig az uralkodói finanszírozás és társadalmi státuszuk biztosítása lehetett vonzó. Csatlakoztak hát a (kisebb létszámú) árja papsághoz, és tradícióikat is ők gondozták tovább.³¹

Így alakult ki a klasszikus bráhmín rend, amely tehát korántsem olyan tisztavérű, mint hagyományosan gondolni szokták. Az észak-indiai bráhmínok legfeljebb harmadrészt származnak a védikus árnak, őseik több mint kétharmada a korábbi ind lakossághoz tartozott.³² Az is sejthető, hogy a keveredés jórészt az i. e. első évezredben történt meg.³³

²⁸ A 32. lábjegyzet módszertanát alkalmazva, a Gangesz–Yamunā folyamközben több mint tízszer annyian, mint az árnak. (Az „Uttar Pradesh low-caste groups” csoportban az európai génállomány aránya 4% körüli.)

²⁹ Ez nem rendkívüli helyzet. A honfoglaló magyarok nyelvét és identitását máig őrizzük, ám az ősi vallásból és anyagi kultúrából gyakorlatilag semmi sem maradt meg. A fontos különbség, hogy a magyarok az ereje teljében lévő nemzetközi keresztény-feudális rendbe illeszkedtek be, így az átvétel gyors és leplezetlen volt.

³⁰ A *brāhmaṇák*ban mindig aránytalanul nagy részt foglalnak el a királyi legitimációs rítusok, a királyavató *rāja-sūya* és *rājābhiseka*, valamint a király terület feletti hatalmát szimbolizáló nagy lóáldozat, az *aśva-medha*.

³¹ „[In] the Middle Vedic period... composing Vedas should no longer be looked upon as an outpouring of Indo-Aryan sentiment and preoccupations, but reflected a variety of languages and cultures” (STAAL 2008: 73).

³² Ez elsősorban PATHAK et al. (2018) adatain alapuló extrapoláció. Közelítésképp feltesszük, hogy az Indiába bejövő árnak felerészt európai, felerészt középkeleti génállománnyal rendelkeztek (hozzávetőleg mint ma a pastuk és a tadzsikok), a helyi (poszt-indusvölgyi) lakosság pedig 55% középkeleti, 45% ősi ind gént hordozott (mint a mai gudzsarátiak). Ha az árnak azonos lélekszámú helyi lakossal keverednek, akkor előáll az ókori északind (*ANI*, *Ancestral North Indian*) génarány, illetve az azt tisztán megőrző északnyugat-indiai *ror* kaszt összetétele. Ha pedig egy *ANI* csoport újonnan vele egyező lélekszámú helyi lakossággal keveredik, akkor kapjuk meg a mai északind bráhmínok jellemző génszerkezetét. – Ez nyilvánvalóan durván leegyszerűsítő modell, de a bráhmínok kevertségének fokára tűrhető becslést szolgáltat.

E cikk befejezésekor publikálták az első Indus-völgyi genetikai adatot (SHINDE et al. 2019). Egy Delhi közelében, tehát az Indus-völgyi civilizáció keleti szélén, Rakhigarhi mellett eltemetett férfi csontvázának DNS-elemzése szerint a középkeleti összetevő sokkal magasabb, 83% volt (Figure 2.B,

Több jel is mutatja, hogy a bráhmínok jelentős részének nem a szanszkrit valamelyik változata volt az anyanyelve. A *Sāma-veda* dallamai semmilyen módon nem illeszkednek a szövegekhez, ezért teli vannak tűzdelve értelmetlen szótagokkal (*stobha*). Ebből Frits Staal joggal következtet arra, hogy eredetileg másnyelvű rituális énekek lehettek.³⁴ A *brāhmaṇák* nehézkes nyelvezete is árulkodó. Bár kifejezetten tanult emberek „írták”, tele ritka és bonyolult igealakokkal, ám a mondatban eseten, idegenszerű, a stílus pedig általában csapnivaló.³⁵ A védikus *mantrákat* elannyira nem értették, hogy komoly, tudományos álláspontként vetődött fel, hogy nincs is semmi értelmük.³⁶ Ez magyarázza azt is, hogy új himnuszok alkotásával nemigen próbálkoztak, helyette az ősi anyagot memorizálták páratlan gondossággal; ezért maradt fenn a *Rg-veda* mindmáig.³⁷

Hogy ne maradjanak alul az anyanyelvi beszélőkkel szemben, tudományos alapos-sággal vizsgálták a védikus és a kortárs nyelvet. Ennek eredménye a védikus fonetika, majd Pāṇini megérdemelten világhíres nyelvtana. Ebben az alaktant generatív nyelvészeti eszközökkel tökéletesen leírja, és a szószerkezeteket is alaposan tárgyalja, ám

731. o.; K = 6 komponensű modell). Ez azonban félrevezető adat, mert a modellezésnél a rekonstruálható ősi ind génállomány, vagy az azt őrző mai törzsi lakosság (*paṇiya*) helyett az Andaman-szigetek őslakosainak genetikáját használták fel. (Ez eleve képtelen ötletnek tűnik, de genetikai tarthatatlanságát BASU – SARKAR-ROY – MAJUMDER (2016) konkluzíve demonstrálta – e szigetlakók a pápuákkal mutatnak rokonságot, indiai népekkel egyáltalán nem.) Más technikával 73% középkeleti arányt kaptak, és ha az Andaman-szigeteki helyett kelet-szibériai vadász-gyűjtögető génállományt vettek második komponensnek, akkor a középkeleti összetevő 63%-nak látszott (SHINDE et al. 2019: 731). Sejtethetőleg a kérdés rendkívüli szenzitivitására való tekintettel kerültek el a dél-indiai, dravida nyelvű népesség figyelembe vételét; így is épp elég felzúdulást okozott, hogy az elemzés szerint a rakhigarhi férfi szemernyi árja (sztyeppei vagy európai) gént sem hordozott. (Indiában kormánypolitika szintjén fontos az árja identitás.) – Így nem láttam okot a fenti arány (55%–45%) módosítására. Ha az ő 83%–17% adatukból indulnánk ki, akkor mindenütt, Pakisztánban is, jelentős ősi ind (*AASI*) beáramlást kellene feltételeznünk az Indus-völgyi civilizáció után, ami implauzibilis.

³³ „[T]he extant mainland populations admixed widely irrespective of ancestry, which was rapidly replaced by endogamy, particularly among Indo-European-speaking upper castes, about 70 generations ago.” (BASU – SARKAR-ROY – MAJUMDER 2016: 1594, vö. 1598, Table 3). Ez i. sz. 200 körül lehetett, azaz egykorú Manu törvénykönyvével. Úgy tűnik, a hindu *dharma-śāstrák* kasztkeveredést tiltó normatívája nem csak eszmény volt, hanem – legalábbis a bráhmínok számára – tényleges gyakorlat. E társadalmi folyamat motívumairól lásd RUZSA 2019a. A bráhmínok szigorú endogámiája a páli kánon szerint már a Buddha korában jellemző volt.

³⁴ „I believe the melodies were originally sung to the words of another language” (STAAL 2008: 108).

³⁵ KEITH 1925: 96–98.

³⁶ DESHPANDE (1990: 29) idézi Kautsa (i. e. 500 körül) nézetét: „Vedic stanzas have no meaning... the meaning of many Vedic expressions is obscure beyond recovery. (*an-arthakā hi mantrāḥ ... a-vispaṣṭārthā bhavanti*).” STAAL (2008: 141–145) részletesen elemzi a kérdést.

³⁷ „There is, in fact, as Kautsa pointed out, ‘a tradition for mantras to be learnt by heart, but no corresponding tradition to teach and thereby preserve their meaning.’ It should be noted that that very fact helps to explain not only that much is known about Vedic languages and dialects, but why we possess the Vedas at all” (STAAL 2008: xxx).

a mondatban lényegében hiányzik. Ez a hiány tükröződhet a *brāhmaṇāḥ* „szanszkrittalan” mondataiban, legfőképp az összetett mondatokban.

Bár a bráhminok minden erejükkel törekedtek az urak vallásának hűséges megőrzésére, ám – többek között, mivel a szöveget sem igazán értették – azt saját vallási szemléletük és fogalmaik szerint értelmezték. A földművesek jellegzetes szemléletmódja a mágia és a panteizmus, és pontosan ezek jelennek meg a *yajña* új felfogásában és a *brahman* (később *Brahman*) központi szerepében.

A genetikai adatok azt jelzik, hogy a lakosság, amelyre az árja elit rátelepült, nagyrészt az Indus-völgyi kultúrából származott, csak kisebb részben (kb. 20%) volt ősi indiai; az árja papsághoz csatlakozva a bráhmin rendet létrehozó csoport pedig lényegében szintiszta Indus-völgyi volt.³⁸ Ez azt sugallja, hogy a bráhmin endogámia nem árja találmány, hanem Indus-völgyi örökség.

A *brāhmaṇāḥ* vallása tehát nem a védikus vallás üres rituálévá merevedése, hanem két kultúra, az (eredetileg) Indus-völgyi és az árja valójában igen termékeny összefonódásának eredménye. Természetesen nincs éles határvonal a védikus és a bráhmanikus kultúra között; az itt vázolt jelenségek jelentős részének első nyomai már a *Ṛg-veda* kései himnuszaiban is találkozhatunk.

NAGY-MAGADHA

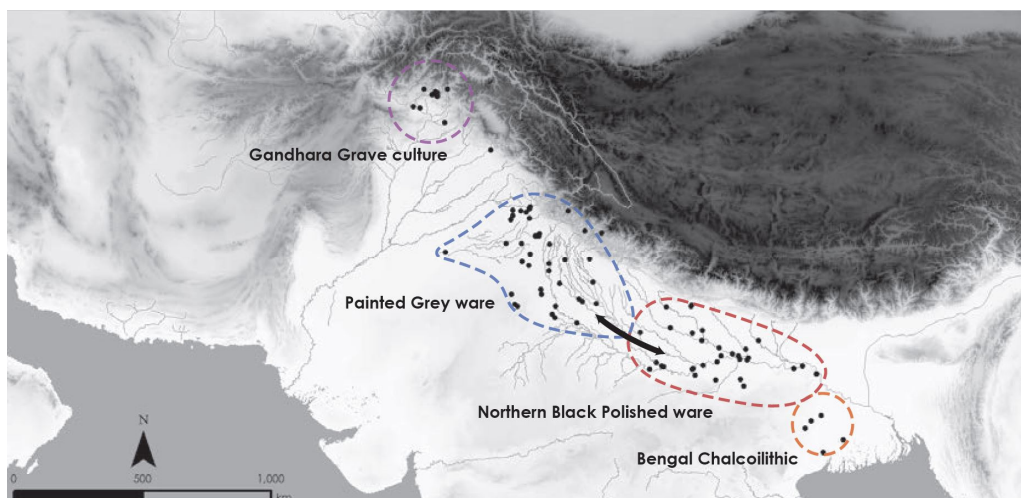
Magadha az i. e. V. században egy dunántúlnyi területű királyság volt a Gangesz középső folyásától délre. Különös jelentőségét az adja, hogy a hagyomány szerint itt érte el a Buddha a megvilágosodást; majd másfél évszázadnyi folyamatos hódítás után ez lett az első össz-indiai birodalom központja, a Maurya dinasztia és Ásoka császár székhelye. Erről nevezte el a közép-gangeszi kultúrát leírója, Johannes Bronkhorst 2007-es, paradigmaváltó könyvében (*Greater Magadha: Studies in the culture of early India*).³⁹

E terület lakossága, vagy legalábbis az elit, árjának nevezte magát és egy jellegzetes keleti indoárja nyelvet (mágháhi prákrit) beszélt. Ezért is tekinthette a hagyományos lineáris modellt a védikus kultúra leszármazottjának, és egyszerűen a bráh-

³⁸ Ismét csak PATHAK et al. (2018) adatain alapuló extrapoláció, lásd a 32. jegyzetet. Pl. az Uttar Pradés-i bráhminok génösszetétele: 17% európai, 53% közép-keleti, 30% ősi ind. Modellünkben a honfoglaló árjánál a 17% európai komponenshez 17% közép-keleti tartozik; az indus-völgyieknél a 30% ősi indhez 37% középkeleti. Így – további keveredés nélkül – $37+17=54\%$ közép-keleti gént jósol; az 53%-os tényleges adat eltérése jóval a mérési hibahatár alatt van. Azaz modellünk szerint itt 34% árja keveredett 66% indus-völgyivel, minden más keveredés nélkül.

³⁹ Részletes ismertetése magyarul: RUZSA 2007. A paradigmaváltás szakmai elfogadására persze még várni kell; úgy tűnik, az ilyesmihez mintegy harminc évre van szükség. De megjelentek már az első olyan szakkönyvek, amelyek kellő súllyal értékelik Bronkhorst felismeréseit pl. LONG 2013; MCGOVERN 2019.

manikus kultúra keleti terjeszkedésének értelmezte. Bronkhorst lényegi meglátása, hogy nem erről van szó – ez a kultúra önálló, független eredetű, kifejezetten nem védikus vagy posztvédikus.

A fő észak-indiai régészeti kultúrák i. e. 500 körül⁴⁰

Régészetileg a késő-vaskori „északi fényezett fekete kerámia” (NBPW, *Northern Black Polished Ware*) kultúrával azonosítható. Ez világosan elkülönül a *brāhmaṇák* felső-gangeszi festett szürke kerámia kultúrájától, bár a határ átjárható és nem éles.⁴¹ Jellemző kora i. e. 600 és 200 közé esik.⁴² A korszak elején e területen indul meg a második indiai urbanizáció (az első az Indus-völgyi civilizáció volt). A városokat, amelyek kisebb királyságok vagy oligarchikus törzsszövetségek fővárosai voltak, vas-kos falak öveztek, ami a korszakban szinte állandó hódító háborúk miatt tökéletesen érthető. Újra megjelenik az égetett téglá építészeti felhasználása is. A fő termék a rizs volt, de az állattenyésztés, vadászat és halászat is jelentős élelemforrás volt.

Nagy-Magadha szellemi életéről⁴³ elsősorban a buddhista és dzsaina szövegekből kapunk képet. A *brāhmaṇák* ritkán említik a területet, és ilyenkor idegennek, tisztátalannak és ellenségesnek mondják. A Buddha és idősebb kortársa, a Jina (az ősi dzsainizmus utolsó *tīrtham-kara*, ’gázlót készítő’ szentje) is egész életét e vidéken

⁴⁰ UESUGI 2018b: 11, fig. 7/4. „North India Iron Age Period III (mid-first millennium BCE)”.

⁴¹ A rendelkezésre álló adatok felbontása egyelőre nem teszi lehetővé a genetikai összehasonlítást: METSPALU et al. 2011, Supplementary figure 10.

⁴² Alapvetően helyi fejleménynek látszik, az évezredes múltú fekete kerámia ipar folytatása. Ennek korábbi fázisai a kb. i. e. 1500-tól fellelhető fekete-vörös kerámia (BRW, *Black-and-Red Ware*), illetve fekete mázas kerámia (BSW, *Black Slipped Ware*). Utóbbi lehet a közvetlen forrás, hiszen „[d]ue to its fine finish in certain cases BSW cannot be distinguished from NBPW” (TRIPATHI – SINGH 2018: 2374).

⁴³ Mivel a kérdésről már többször írtam bővebben, itt csak vázlatosan jelzem a főbb tényezőket. Ld. RUZSA 2007; 2009 és 2018a: 347–351.

vándorolva töltötte. Bár éltek errefelé bráhminok is, de vallásukról alig hallunk;⁴⁴ itt a jellegzetes szent ember a *śramaṇa*, a magányosan vagy csoportosan, ligetekben megtelepedve vagy vándorolva élő kolduló szerzetes. Ismernek néhány istent (de nem a védikus isteneket), helyszellemeket és *yakṣa* tündéreket, ám ezek kultuszáról nem sok szó esik, papjaikról nem tudunk. Az erkölcsileg, karmikusan vezérelt újjászületésbe vetett hit általános volt, de nem kizárólagos; a *śramaṇák* tipikusan a létforogtatgából akartak végleg megszabadulni, ennek eszköze a világról lemondás, az aszkézis, a jóga és a meditáció volt.

A bráhmanikus tradícióhoz kapcsolódó korai *upaniṣadok* innen veszik majd fokozatosan át a lélek-vándorlás, karma és megszabadulás gondolatkörét, először csak félig-meddig értett töredékekben. Nyilván nem véletlen, hogy a legérettebb változatot a *Bṛhad-āraṇyaka-upaniṣad*-ban, Yājñavalkya bölcséletében találjuk, aki maga is Nagy-Magadhában (Vidéhában) élt.

A nagy-magadhai tradíció fontos reformja a buddhizmus, ahol a mechanikus karma-törvény helyére szándék-etika, a szigorú aszkézis helyére puritán szerzetesi élet és mély antropológiai filozófián alapuló bölcs belátás lép. Maga a Buddha (aki *śākya* törzsből)⁴⁵ idegen volt Magadhában) valószínűleg nem hitt a lélek-vándorlásban vagy másféle halál utáni életben, de ezt tanítványaira nem erőltette rá, és azok nem is őrizték meg ennek világos emlékezetét.⁴⁶

A buddhizmus tehát reform, de nem a védikus-bráhmanikus hagyományé; a dzsainizmus pedig a *vedáktól* teljesen független, ősi vallás. Történetileg alaptalan és hibás e két tanítást „heterodoxnak” nevezni. Ám a kifejezés e tényről függetlenül is elfogadhatatlanul lenéző, külső (hindu) szemléletet hordoz, hiszen egyik sem tartja úgy, hogy a hinduizmusból vagy a bráhmanizmusból nőtt volna ki. Márpedig a valóságosság esetében a saját identitást illik alapul venni. (A mózesi előzményeket büszkén vállaló kereszténységet és iszlámot senkinek sem jutna eszébe „heterodox judaizmusnak” nevezni.)

Mivel Bronkhorst a buddhizmus és a bráhmanizmus viszonyának elemzésénél alapvetően nem új felfedezésekre, hanem a jól ismert szövegekre támaszkodott, felmerül a kérdés: hogyhogy ezt mások nem vették észre? Honnan származik a hagyományos modellnek a történeti összefüggést megfordító tévedése?

Az első kérdésre a válasz meglepő – szinte mindenki, aki komolyan foglalkozott a buddhista forrásokkal, észrevette annak lényegi függetlenségét a bráhmanizmustól. Csak nem gondolták végig ennek minden következményét, és nem hangsúlyozták olyan erővel, hogy a bevett modell megingott volna. Így például Sir Charles Eliot méltatlanul elfeledett kitűnő háromkötetes ind vallástörténetében 1921-ben világo-

⁴⁴ A bráhminok szerepéről a korai buddhista hagyományban ld. KÖRTVÉLYESI 2018.

⁴⁵ A törzs neve, páliul *sakka*, *sakya* vagy *sākiya*, szanszkritul *śākya*, a szkíták indiai nevével (*śaka*) látszik rokonnak, ez tehát iráni eredetet sugall. Mindenképpen a nagy-magadhai kultúrkör északi peremvidékén, a Himalája lábánál éltek.

⁴⁶ RUZSA előkészületben és RUZSA 2019b.

san kimondja, hogy a buddhizmus és a dzsainizmus független a bráhmaizmustól, amely szülőföldjükön szinte ismeretlen volt.⁴⁷ Hermann Oldenberg 1881-es megkérdőjelezhetetlen tekintélyű alapművében (*Buddha. Élete, tana, felekezete*) húszoldalas fejezetet szentel a védikus és nagy-magadhai kultúra földrajzi elkülönültségének bemutatására, és külön hangsúlyozza, hogy a *śākya*kat alig érintette a bráhmaizmus.⁴⁸ Sőt, tulajdonképpen már Albrecht Weber 1852-es irodalomtörténete is jelzi a problémát, ha igen óvatosan is.⁴⁹

A második kérdésre adott válasz: a tévedés forrása néhány történeti véletlen. Mivel a buddhizmus Indiában a XII. század körül kihalt, a gyarmatosítók csak a bráhmínoktól hallottak róla; ők pedig a saját vallásukat öröknek vagy legalábbis rendkívül ősinek mondták, míg a buddhizmus vitathatatlanul a történeti időkben alapított „új-donság” volt.

Indiai buddhista szövegek sem voltak, hiszen az ősi kéziratok réges-rég elmállottak, a hinduk nem másolták őket. Amikor a természettudós Brian Houghton Hodgson 1827-től Nepálban szanszkrit nyelvű buddhista kéziratokat talált, ezek egy részét Párizsba küldte, ahol Eugène Burnouf hihetetlen munkabírással, példamutató gondossággal feldolgozta őket. Eredményeit kiegészítve kollégái kínai, valamint Kőrösi Csoma Sándor tibeti adataival, megírta az első modern buddhológiai monográfiát, *Bevezetés az indiai buddhizmus történetébe* címen. Ebben alaposan elemzi a két vallás viszonyát, és kategorikusan kijelenti, hogy a buddhizmus a bráhmaizmusból ered.⁵⁰ Nem ő tévedett, hanem a forrásai: a szanszkrit nyelvű buddhizmus, amelynek szövegeit elemezte, fél évezreddel a Buddha után alakult ki, és a szerzők az addigra megerősödött, érett hinduizmus akkori valóságát vetítették vissza a Buddha korára.⁵¹ Mivel Burnouf hatalmas tudásával és anyagismeretével senki sem verse-

⁴⁷ „[T]here were other currents of religious activity, some hostile and some simply independent [from Brahmanism]. The most formidable of these found expression in Jainism and Buddhism both of which arose in Bihar in the sixth century B.C. ... At that time the influence of the Brahmans had hardly permeated Bihar, though predominant to the west of it, and speculation there followed lines different from those laid down in the Upanishads, but of some antiquity, for we know ... that Mahāvīra, the founder of Jainism, reformed the doctrine of an older teacher called Pārśva.” (ELIOT 1921: vol. 1, xix)

⁴⁸ Természetesen ő a nagy-magadhai kultúrát nem ezen a néven említi, hanem „keleti törzsek”-ként. „Die vedische Kultur hat, ursprünglich wenigstens, nicht unter diesen Stämmen des Ostens [die Kosala, Magadha, Videha], sondern unter den Völkern der westlichen Gruppe ihre Heimath gehabt.” „Vermuthlich gehörten also auch die letzteren [die Sakya] zu den von brahmanischen Einflüssen wenig berührten Stämmen.” (OLDENBERG 1881: 418 és 407, 1. jz.)

⁴⁹ „Ihre Hauptpflege hat die Lehre Buddha's im Lande Magadha gefunden welches als äußerstes Gränzland vielleicht nie vollständig brahmanisirt war, so daß die Ureinwohner stets eine Art Einfluß sich bewahrten, und nun gern die Gelegenheit ergriffen, der brahmanischen Hierarchie und des Kastenwesens sich zu entledigen.” (WEBER 1852: 250–251).

⁵⁰ „[A]u moment où Çâkyamuni parcourait l'Inde pour y enseigner sa loi, la société brâhmanique était parvenue à son plus haut degré de développement” (BURNOUF 1844: 130–131).

⁵¹ BRONKHORST 2014.

nyezhetett, álláspontját elfogadták és a század végére kanonizálódott. Ő maga bizonyosan korrigálta volna a tévedést, ha elvégezhetette volna kitűzött feladatát, a páli nyelvű buddhizmus feldolgozását; ebben azonban korai halála – 51 éves volt csak – megakadályozta.

Ha Nagy-Magadha kultúrája független a védikus-bráhmanikustól, akkor kik voltak ezek az áryák, és hogy kerültek Kelet-Indiába? A lineáris modell magától értetődőnek tekintette, hogy az áryák egyszerre jöttek be Indiába, és egyetlen, homogén kultúrát hordoztak. Ezt azonban valójában semmi sem támasztja alá; Alfred Hillebrandt már 1927-ben felvetette, hogy a *Ṛg-veda* népei több hullámban érkeztek, és erősen különböző tájszólást használtak.⁵²

Asko Parpola finn tudós talán az egyetlen, aki a védikus és bráhmanikus szövegek beható ismeretét dravida nyelvtudással, továbbá az indus-völgyi és a közép-ázsiai régészetben való jártassággal ötvözi. Az indoárja őstörténet rekonstrukciójában ő több mint évezrednyi időszak alatt (melynek a *Ṛg-veda* nagyjából a közepén helyezkedik el) számos árja bevándorlást valószínűsít, részint északon, Gandhárában, részint délen, Szindhben.⁵³ A magadhai kultúrát Baktria és Margiana bronzkori városaiából eredezteti, Indiába érkezését pedig i. e. 2000-re teszi.⁵⁴ Bár a kétely teljesen indokolt, hogy forrásaink és a régészeti adatok lehetővé tesznek-e ilyen pontosságú rekonstrukciót,⁵⁵ a lényeg megalapozottnak tűnik. Rudolf Hoernle pusztán nyelvjárási adatok segítségével már 1880-ban (!) megmutatta, hogy az ős-magadhí nyelv volt Indiában az első indoárja nyelv, végig az Indus-alföldön is ezt beszélték; csak a későbbi (szanszkrit és azzal rokon népies nyelvet beszélő) bevándorlók szorították keletre és

⁵² „[A] new wave of immigration led by a Dāsa followed the earlier one of the Aryan tribes. ... [T]he Pūrus... seem to have spoken a different dialect, ... 'speaking a Barbarian tongue'.” (HILLEBRANDT 1993: 1. köt. 350, 352)

⁵³ „[A]round the fourteenth century BCE... [t]he Rigvedic Indo-Aryans... arrived in South Asia some 500 years later than the first Proto-Indo-Aryan-speaking immigrants coming from the »urban« phase of the BMAC. I have been ascribing the linguistic and religious differences between the Rigveda and the Atharvaveda to these two separate waves of Indo-Aryan speakers” (PARPOLA 2015: 299). Jó áttekintést nyújt három térképmelléklete: PARPOLA 1988: 300–302, Fig. 31–33.

⁵⁴ „[T]he peoples called Dāsas, Dasyus and Paṇis in the *Ṛgveda* ... were the dominant élite of the recently discovered Bronze Age culture of Margiana and Bactria, and... they were the first to introduce the Aryan languages into India around 2000 B.C. It seems that in India this pre-Vedic wave of Aryans... introduced the cult of the goddess and the protoform of the Māgadhī Prakrit in eastern India.” (PARPOLA 1988: 265)

⁵⁵ „We have found that the nature of material residues and the units of analysis in archaeology do not match or fit the phenomenon we wish to investigate, viz. Aryan migrations. ... [T]he nature of Aryan emigration... is a kind of movement very unlikely to have had artefactual correlates.” (RATNAGAR 1999: 234) Jóval kevésbé elvont elemzésében LAMBERG-KARLOVSKY (2005: 169) hasonlóan negatív konklúzióra jut: „Archaeology has a long way to go before its methodology allows one to establish which cultural markers, pottery, architecture, burials, etc., are most reliable for designating ethnic identity.” A paleogenetika persze segíthet, és az első eredmények már megvannak (ALLEN-TOFT et al. 2015), de még messze vagyunk attól, hogy tisztán láthassunk.

délre.⁵⁶ Amiből egyenesen következik, hogy a *Rg-vedánál* jóval korábban Indiába érkező bevándorlók még a fénykorában levő Indus-völgyi civilizációval találkoztak.

Legvalószínűbb tehát az a feltevés, hogy az első árja bevándorlók évszázadokig az Indus-völgyben éltek, és jelentős mértékig akkulturálódtak annak civilizációjához. Később, a városi kultúra összeomlása után vonulhattak keletebbre,⁵⁷ ahol azután idővel létrehozták Nagy-Magadhát, India második urbanizált civilizációját, majd az első össz-indiai birodalmat is.

A klasszikus tamil kultúra

A hagyományos indológia szinte teljességgel figyelmen kívül hagyja (a bráhminok és a szanszkrit nyelv elterjedése előtti) Dél-Indiát – nevezhetnénk ezért északindológiának vagy indoárjológiának is. A lineáris modell szemléletében a Dekkánon primitív bennszülöttek éltek csak, akiknek legfeljebb annyi szerep jutott, hogy felhígtották az árja vért és elerőtlenítették kultúráját.

Mi sem állhatna távolabb a valóságtól. A területen az egész vaskorban, az i. e. első évezredben virágzó civilizáció legjellegzetesebb emlékei a megalitok. Ezek a hatalmas sziklatömbökből álló, többnyire temetkezési célú konstrukciók az egyszerű kőköröktől a klasszikus dolmeneken át az impozáns kőgombákig és a sziklába faragott tagolt sírkamrákig sokféle formát mutatnak. Az „árja földet” (*āryāvarta*), vagyis az észak-indiai síkságot a Dekkántól elválasztó Vindhja-hegységtől délre mindenütt megtalálhatók. Több mint kétezer megalit lelőhely ismeretes Dél-Indiában és Ceylonban, dél felé sűrűbben.⁵⁸

Dél-India nagyobb részén mindmáig kizárólag dravida nyelveket beszélnek. Ez a nyelvcsalád az indoeurópaiaktól teljesen független; távolabbi rokonai vitatottak, sokan az uráli nyelvekkel (mint a magyar), mások az elámival próbálják kapcsolatba hozni. A legdélebbi dravida nyelv a tamil. Civilizációjuk igen régi, saját hagyományuk szerint sokezer éves; mindenesetre a Pāṇṭiyaṇ királyok a ceyloni krónikák szerint már a Buddha idejében is Maturaiban székeltek, és Megaszthenés (görög nagykövet

⁵⁶ HOERNLE 1880: xxxi–xxxiv.

⁵⁷ Ezt régészeti adatokkal is lehet valószínűsíteni. „Among the stone beads of this period, the continuation of some traits of the Indus bead tradition such as some shapes and decorations made by the bleaching technique and the introduction of new shapes and a new drilling technology using a so-called diamond drill can be noticed. Especially the bleaching technique clearly demonstrates the continuation and transmission of the Indus bead technology into the Ganga valley. It is not unlikely that the Indus bead technology was transferred into the Ganga valley along with the expansion of the Bara pottery during the early second millennium BCE.” (UESUGI 2018b: 14)

Vaiśālīban, a Licchavī/Vajjī fővárosban, a Buddha egyik kedvenc városában pedig egy Indus-völgyi feliratú pecsételőt találtak: MAHADEVAN 2017: 49.

⁵⁸ Típusaikról és eloszlásukról lásd UESUGI 2018b: 23, Figure 12. Egy lelőhelyen általában számos megalit található: „the Iralabanda monuments near Chittoor... [are] one of the biggest megalithic complexes in South India with a total of 680 monuments” (RAO 2018: 129).

a Maurya birodalomban i. e. 300 körül) azt írja, hogy már Héraklés (= Kṛṣṇa?) ideje óta ott uralkodnak.

Időszámításunk kezdete körül a tamilok intenzív tengeri kereskedelmet folytattak, mindenekelőtt a Római Birodalommal; főleg fűszereket és gyöngyöt exportáltak. Ugyanerre a korra tehető az igen vonzó ótamil költészet, az úgynevezett szangam (*caṅkam*) irodalom. Ez eredetileg orális tradíció lehetett, mindenesetre éppúgy, mint a *Rg-veda* himnuszai, utólag megszerkesztett gyűjteményekben maradt ránk. A nyelvi nehézségek is hasonlóak: bár a későbbi tamil szövegeket jól értjük, de ezek az ősi szövegek számos helyen nehezen felfejthetők számunkra.

Jellegében azonban ez a korpusz teljességgel különbözik a *vedáktól* és az egész északi hagyománytól, ugyanis tisztán világi költészet: heroikus és szerelmi líra. Utóbbi kifejező metaforákban és leheletfinom utalásokban mutatja be a szerelem minden fázisát, a legelső találkozástól a különféle csalódásokon át a távolra utazott férje után sóvárgó hitves keservéig.

Vallásukról leginkább csak utalásokból értesülünk. Láthatólag kulcseleme volt az extatikus tánc; a táncoló Śiva (*Śiva Natarāja*) világhíres képe is innen származik, bár egy fél évezreddel későbből. A szent fa és dob is vallási tiszteletben részesült. Legfontosabb isteneik *Cēyōn* (Vörös Úr), *Māyōn* (Fekete Úr), *Vēntaṇ* (Király), *Varuṇaṇ*, *Korṛavai* és *Murukaṇ* voltak; ezeket a későbbi hagyomány megfélelteti a szanszkrit tradíció *Śiva*, *Kṛṣṇa*, *Indra*, *Varuṇa*, *Kālī* és *Skanda* isteneinek.

Már ekkor is éltek északról jött bráhmínok (*pārppanaṇ*) az országban, de vallásuk kevés hatást gyakorolhatott. A dzsainák fontosabbak lehettek, hiszen az összes korai felirat (az i. e. II. századtól kezdve) dzsaina remetebarangok kialakításával kapcsolatos adományt örökít meg.⁵⁹ A buddhizmus csak később vehető észre,⁶⁰ pedig a közeli Ceylon már Ásoka császár korától buddhistának tűnik.

Bár a bráhmínok és kultúrájuk, valamint a szanszkrit nyelv az i. sz. első évezred közepétől itt is meghatározó lesz, az ősi tamil kultúra ereje mindmáig töretlen. Megmutatkozik ez az északitól teljességgel elütő templomépítészetben, a gyönyörű bronzszobrokban, a *Bharata-nāṭyam* táncművészetben, a máig folyamatosan művelt és ápoltnemzeti nyelvű irodalomban, a bráhmínokéitól annyira elütő falusi kultuszokban.⁶¹ A dravidák hozzájárulását a hindu szintézishez aligha lehet túlbecsülni. A szanszkrit kultúra sok meghatározó alakja is innen származik, például a *vedānta* filozófia alapító mesterei, Śaṅkara és Rāmānuja. Kétségtől kívül tamil eredetű az első évezred közepétől megjelenő devocionális hindu irányzat, a *bhakti*, továbbá a *tantra* is (Kasmír mellett) itt teljesedett ki. Bár e kérdésben nehéz tisztán látni, de a nagy istenek közül Śiva és Kālī kultuszának legalábbis egyik fontos forrása is itt kereshető.

⁵⁹ MAHADEVAN (2003: 126–139). A feliratok nyelve teli van prákrit nyelvű vallási szakszóval, ami világosan jelzi a tradíció északi eredetét.

⁶⁰ Például a *Maṇimēkalai* 6. századi (?) műeposz címszereplője buddhista apáca.

⁶¹ „*Ete mleccchāḥ*, These are barbarians”, kommentálta Nārāyaṇa, szeretett bráhmín szanszkrittanárom Mēlukōṭēban, amikor egy helyi kecskéldozatról faggattam, amelynek véletlenül szemtanúja lettem.

Miért hiányzik mégis ez a szál a legtöbb ind vallástörténeti műből? A lineáris modell szívóssága és az elemzők érdeklődésének árja-centrikussága mellett itt fontos tényező az információhiány. A késő középkor Śiva- és Viṣṇu-hívő tamil vallásossága a dzsaina és buddhista művek mellett a világi ótamil költészetet is lényegében betiltotta, de legalábbis száműzte az iskolákból. Így a XIX. század közepétől kezdve valóssággal újra fel kellett fedezni.⁶² Bár a klasszikus szövegek kiadása 1924-re lezárult,⁶³ a legelső fordítások csak 1938–39-ben jelentek meg,⁶⁴ a legtöbb szövegnek mindmáig nincs európai nyelvű fordítása, nincs még szakszerű szótár, a nyelvtan és a verstan felfejtése sem fejeződött még be. Így a legtöbb kutató a tőle jórészt elzárt anyagról inkább tudomást sem vesz.

Bár a védikus tradíciótól lényegében független, a dravida kultúra mégsem tekinthető csak helyi fejleménynek. A vaskor itt régészetiileg nem folytatása az azt megelőző neolit kultúrának (a bronzkor pedig hiányzik).⁶⁵ A genetikai adatok is azt mutatják, hogy akkortájt az Indus-völgy környékéről jelentős népesség vándorolt ide – több, mint az őslakosság.⁶⁶ Egy jól ismert, régi tamil legenda szerint a Pāṇṭiyaṇ királyok akkori fővárosukba (Maturai) negyvenkilenc nemzedékkel korábban költöztek, mert országukat elnyelte a tenger. A legenda egyik változatában Dvāarakából, Kṛṣṇa városából jönnek a tamilok;⁶⁷ és valóban, a *Mahābhārata* részletesen elbeszéli a gudzsarati Dvāarakāt elpusztító özönvizet. A Pāṇṭiyaṇ név is csak fonetikai változata a *Mahābhārata*-ban győztes Pāṇḍava királyok nevének.

Mivel Gudzsarát az Indus-völgyi civilizáció legfejlettebb régiójához tartozott (két jelentős várost is feltártak: Lóthalt és Dhólávírát), kézenfekvő, hogy a tamilok öröksége részben innen származik. De nem közvetlenül, hiszen sok száz év telt el az Indus-

⁶² „*Malavai Makālink'Aiyar...* was the first to publish the first part of *Tolkāpiyam: Eluttatikāram*, with Naccinārkkiniyar's commentary, as early as in 1847” (ZVELEBIL 1992: 157).

⁶³ „The known series of Caṅkam first editions, then, is opened by Tāmōtaram Piḷḷai with the Kalitokai in 1887. ... the Akanāṇūru in two instalments ... in 1918, then ... in 1923/24.” (WILDEN 2014: 33)

⁶⁴ A *Tirumurukārruppaṭai* és a *Cilappatikāram* (ZVELEBIL 1973: 343).

⁶⁵ „The black ware industry including BRW appeared around 1400 BCE, the iron by 1200 BCE and megalithic graves around 1000 BCE. All these elements have no roots in the South Indian Neolithic culture” (UESUGI 2018b: 38).

⁶⁶ Az egyes dél-indiai népek összetétele igencsak eltérő, de a Pāṇṭiyaṇ királyságbeli földműves *pallar* kaszt elég reprezentatívnak látszik. Az ő génállományuk jól modellezhető 60% Indus-völgyi és 40% ősi ind lakosság keveredésével (ismét csak a 32. jegyzet módszertanát alkalmazva). Ezzel egybevág NARASIMHAN et al. (2019) eredménye; ők a keveredés időpontjára azt számították ki, hogy ez előtt 107 ± 11 nemzedékkel történt (azaz az i. e. I. évezred elején, lásd a 4. lábjegyzetet.) – Jelen cikk indiai genetikai adatai túlnyomórészt mai mintákon alapulnak; a régészeti leletanyag genetikai vizsgálata jelentősen pontosíthatná a képet, mint ezt Róma példája jól mutatja (ANTONIO et al. 2019). Itt persze komoly korlátot jelent, hogy a hinduk elégetik a halottaikat, Nagy-Magadhában pedig a halottkivevés is általános szokás volt. Mindenesetre a mai genetikai anyag felhasználhatóságát segíti a szubkontinens hatalmas területén megfigyelhető eloszlás, továbbá a kasztokra legalább másfélszer éve jellemző endogámia is.

⁶⁷ MAHADEVAN 2009: 103–107 és 2017: 43–44; RUZSA 2018c.

A végletekig leegyszerűsítve ezzel a vázlattal ábrázolhatjuk a hinduizmusig vezető folyamatot. A nyilak túlburjánzását elkerülendő, a buddhizmus és a dzsainizmus (továbbá, a hinduizmuson belül, a bráhmaizmus) továbbélését, valamint a későbbi elágazásokat és kölcsönhatásokat ezúttal nem jelöltem.

Ez az ábra talán új, de az összefüggérendszer egyes részeit régen felismerték már.⁶⁹ A lényeg, hogy nem az Indus-völgyi civilizációt állítjuk a *Rg-veda* helyére ősforrásként, hanem tudomásul vesszük, hogy India kultúrájának az eredete éppolyan összetett, mint Európáé.

Bibliográfia

- ALLCHIN, Bridget – ALLCHIN, Raymond 1968. *The Birth of Indian civilization. India and Pakistan Before 500 B.C.* Penguin Books, Harmondsworth etc.
- ALLENTOFT, Morten E. et al. 2015. „Population Genomics of Bronze Age Eurasia”, *Nature* DXXII (11 June 2015), 167–172. DOI: 10.1038/nature14507
- ANTONIO, Margaret L. et al. 2019. „Ancient Rome. A Genetic Crossroads of Europe and the Mediterranean”, *Science* CCCLXVI, 708–714. DOI: 10.1126/science.aay6826
- ANTHONY, David W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.* Princeton University Press, Princeton – Oxford.
- AUFRECHT, Theodor (szerk.) 1877. *Die Hymnen des Rigveda.* Adolph Marcus, Bonn.
- BASU, Analabha – SARKAR-ROY, Neeta – MAJUMDER, Partha P. 2016. „Genomic Reconstruction of the History of Extant Populations of India Reveals Five Distinct Ancestral Components and a Complex Structure”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* CXIII/6, 1594–1599.
- BECHERT, Heinz (szerk.) 1995. *When Did the Buddha Live? The Controversy on the Dating of the Historical Buddha.* (Bibliotheca Indo-Buddhica 165) Sri Satguru Publications, Delhi.
- BRONKHORST, Johannes 2007. *Greater Magadha. Studies in the Culture of Early India.* (Handbook of Oriental Studies, Section 2 South Asia, 19) Brill, Leiden.
- BRONKHORST, Johannes 2014. „Misunderstood Origins. How Buddhism Fooled Modern Scholarship – and Itself”, in JHA, D. N. (szerk.): *The Complex Heritage of Early India. Essays in Memory of R. S. Sharma.* Manohar, New Delhi, 307–325.
- BURNOUF, Eugène 1844. *Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien.* Imprimerie Royale, Paris.
- CONINGHAM, Robin – MANUEL, Mark 2009. „Priest-Kings or Puritans? Childe and Willing Subordination in the Indus”, *European Journal of Archaeology* XII/1–3, 167–180. DOI: 10.1177/1461957109339691
- DANGI, Vivek 2018. „Iron Age Culture of North India”, in UESUGI, Akinori (szerk.): *Iron Age in South Asia.* (South Asian Archaeology Series 2) Research Group for South Asian Archaeology, Archaeological Research Institute, Kansai University, Osaka, 50–100.
- DANINO, Michel 2009. „A Dravido-Harappan Connection? The Issue Of Methodology”, in SRIDHAR, T. S. – GANDHI, N. Marxia (szerk.): *Indus Civilization and Tamil Language.* Department of Archaeology, Government of Tamil Nadu, Chennai, 70–81.

⁶⁹ Bridget és Raymond Allchin már 1968-ban nagyon hasonló összképet vázolt fel, ld. ALLCHIN – ALLCHIN 1968: 323–330. „[T]he way of life which developed in the Indus valley during the Harappan period... was subsequently modified and extended during the Iron Age to almost all parts of the subcontinent” (332).

- DESHPANDE, Madhav M. 1990. „Changing Conceptions of the Veda: From Speech-Acts to Magical Sounds”, *The Adyar Library Bulletin* LIV, 1–41.
- ELIOT, Sir Charles 1921. *Hinduism and Buddhism. An Historical Sketch*. (3 kötet) Routledge – Kegan Paul, London.
- GONDA, Jan 1975. *Vedic Literature*. (A History of Indian Literature I.1) Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GUPTA, Vinay Kumar 2014. *Early Settlement of Mathura. An Archaeological Perspective*. (NMML Occasional Paper, History And Society, New Series 41.) Nehru Memorial Museum and Library, New Delhi.
- HILLEBRANDT, Alfred 1993. *Vedic Mythology*. Motilal Banarsidass, Delhi. (Eredetileg *Vedische Mythologie*. Breslau 1927–29²)
- JAMISON, Stephanie W. – WITZEL, Michael 1992. *Vedic Hinduism*. <http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/vedica.pdf> (letöltve 2019.10.26)
- HOERNLE, A. F. Rudolf 1880. *A Comparative Grammar of the Gaudian Languages. With Special Reference to the Eastern Hindi*. Trübner & Co., London.
- KEITH, Arthur Berriedale 1925. *The Religion and Philosophy of the Veda and the Upanishads*. (Harvard Oriental Series 31–32) Harvard University Press, Cambridge, MA. (Repr. Motilal Banarsidass, Delhi 1989)
- KÖRTVÉLYESI Tibor 2018. „Bráhmínok a Maddzshima-nikája-ban”, in DÉRI Balázs – VÉR Ádám (szerk.): *Religio(nes). A vallás és a vallások*. (HAGION Könyvek 3) ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 389–401.
- KULKE, Hermann – ROTHERMUND, Dietmar 2004. *A History of India*. (4th ed.) Routledge, London – New York.
- LAL, B.B. 1992. „The Painted Grey Ware Culture of the Iron Age”, in DANI, A. H. – MASSON, V. (szerk.): *History of Civilizations of Central Asia Vol.1. The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* UNESCO Publishing, Paris, 421–440.
- LAMBERG-KARLOVSKY, Carl C. 2005. „Archaeology and Language. The Case of the Bronze Age Indo-Iranians”, in BRYANT, Edwin F. – PATTON, Laurie L. (szerk.): *The Indo-Aryan Controversy. Evidence and Inference in Indian History*. Routledge, London – New York, 142–177.
- LONG, Jeffery D. 2013. „Hinduism and the Religious Other”, in CHEETHAM, David – PRATT, Douglas – THOMAS, David (szerk.): *Understanding Interreligious Relations*. Oxford University Press, Oxford, 37–63.
- MAHADEVAN, Iravathan 2003. *Early Tamil Epigraphy. From the Earliest Times to the Sixth Century A.D.* (Harvard Oriental Series 62) Department of Sanskrit and Indian Studies, Harvard University, Cambridge, MA – London.
- MAHADEVAN, Iravathan 2009. „Meluhha and Agastya. Alpha and Omega of the Indus Script”, *Journal of Tamil Studies* LXXVI (December), 91–110.
- MAHADEVAN, Iravathan 2017. „Interpreting the Indus Script. The Dravidian and PDF formats”, *Journal of Tamil Studies* XCVI (April), 40–56.
- MARSHALL, Sir John 1931. *Mohenjo-daro and the Indus Civilization. Being an Official Account of Archaeological Excavations at Mohenjo-daro Carried Out by the Government of India between the Years 1922 and 1927*. Arthur Probsthain, London.
- MACGREGOR, Neil 2011. *A History of the World in 100 Objects*. Allen Lane (Penguin Books), London etc.
- MCGOVERN, Nathan 2019. *The Snake and the Mongoose. The Emergence of Identity in Early Indian Religion*. Oxford University Press.
- MCINTOSH, Jane R. 2008. *The Ancient Indus Valley. New Perspectives*. (Understanding Ancient Civilization Series) ABC-CLIO, Santa Barbara.

- METSPALU, Mait et al. 2011. „Shared and Unique Components of Human Population Structure and Genome-Wide Signals of Positive Selection in South Asia”, *The American Journal of Human Genetics* LXXXIX, 731–744. DOI: 10.1016/j.ajhg.2011.11.010
- MÜLLER, Max 1860. *A History of Ancient Sanskrit Literature so far as it Illustrates the Primitive Religion of the Brahmans*. Williams and Norgate, Edinburgh.
- MÜLLER, Max 1891. *Physical Religion*. Longmans, Green, and Co., London – New York.
- NARASIMHAN, Vagheesh M. et al. 2019. „The Formation of Human Populations in South and Central Asia”, *Science* CCCLXV, 74–87. DOI: 10.1126/science.aat7487
- OLDENBERG, Hermann 1881. „Erster Excurs. Ueber das geographische Verhältniss der vedischen und buddhistischen Kultur”, in OLDENBERG, Hermann: *Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*. Wilhelm Hertz, Berlin, 399–418.
- PARPOLA, Asko 1988. „The Coming of the Aryans to Iran and India and the Cultural and Ethnic Identity of the Dāsas”, *Studia Orientalia* LXIV, 195–302.
- PARPOLA, Asko 2002. „Πανδαυη and Sitā. On the Historical Background of the Sanskrit Epics”, *Journal of the American Oriental Society* CXXII, 361–373.
- PARPOLA, Asko 2015. *The Roots of Hinduism. The Early Aryans and the Indus Civilization*. Oxford University Press, Oxford etc.
- PATHAK, Ajai K. et al. 2018. „The Genetic Ancestry of Modern Indus Valley Populations from Northwest India”, *The American Journal of Human Genetics* CIII, 918–929.
- RAO, K. P. 2018. „Iron Age Culture in South India. Telangana and Andhra Pradesh”, in UESUGI, Akinori (szerk.): *Iron Age in South Asia*. (South Asian Archaeology Series 2) Research Group for South Asian Archaeology, Archaeological Research Institute, Kansai University, Osaka, 129–144.
- RATNAGAR, Shereen 1999. „Does Archaeology Hold the Answers?”, in BRONKHORST, Johannes – DESHPANDE, Madhav M. (szerk.): *Aryan and Non-Aryan in South Asia*. (Harvard Oriental Series) Harvard University Press, Cambridge, MA, 207–238.
- RENOU, Louis 1953. *Religions of Ancient India*. University of London – The Athlone Press, London.
- RUZSA Ferenc 2007. „Johannes Bronkhorst. Greater Magadha. Studies in the Culture of Early India” (Recenzió), *Kerékyomok* II, 142–151.
- RUZSA Ferenc 2009. „Ismerte-e a Mester a Védákat?”, *Kerékyomok* V, 24–38.
- RUZSA Ferenc 2013. „The Influence of Dravidian on Indo-Aryan Phonetics”, in KLEIN, Jared S. – YOSHIDA, Kazuhiko (szerk.): *Indic across the Millennia. From the Rigveda to Modern Indo-Aryan*. Hempen Verlag, Bremen, 145–152.
- RUZSA Ferenc 2015. „A termékeny összecsapás: Az ind filozófia eredete”, *Orpheus Noster* VII/3–4, 7–33.
- RUZSA Ferenc 2018a. „A buddhizmus és más vallások”, in DÉRI Balázs – VÉR Ádám (szerk.): *Religio(nes). A vallás és a vallások*. (HAGION Könyvek 3) ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 347–358.
- RUZSA Ferenc 2018b. „A kannibál bráhmínok a mennybe mennek. Rituális tisztaság a *Mahá-Bhárata*-ban”, in KÓSA Gábor – VÉR Ádám (szerk.): *Purum et immundum. Vallási elképzelések a tisztaságról és tisztátalanságról*. (HAGION Könyvek 4) ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 139–164.
- RUZSA, Ferenc 2018c. „The Old Capital of the Pāṇḍyas. The Coherence of the Legends”, in *Abstracts of Papers. 17th World Sanskrit Conference. July 9th–13th, 2018*. University of British Columbia, Vancouver BC, 352.
<https://drive.google.com/file/d/1sjqUq9W69Nj4XUQh7McC8QgwMllG9/view>.
- RUZSA Ferenc 2019a. „Előszó”, in BORBÉLY Judit Bernadett (ford.): *Manu Törvénykönyve*. (India Könyvtár 5) L'Harmattan, Budapest, 11–24.

- RUZSA Ferenc 2019b. „Miért alázza meg a Buddha Szátit? Ontológia, etika, szabadság”, in OLAY Csaba – SCHMAL Dániel (szerk.): *Értelem és érzelem az európai gondolkodásban. Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére*. (Károli Könyvek. Tanulmánykötet) Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 35–41.
- RUZSA Ferenc előkészületben. „Hitt-e a Buddha a halál utáni létben?”, in *Újjászületés és megszabadulás* konferenciakötet. <https://www.academia.edu/36374781>.
- SHINDE, Vasant et al. 2019. „An Ancient Harappan Genome Lacks Ancestry from Steppe Pastoralists or Iranian Farmers”, *Cell* CLXXIX (October 17), 729–735.
- SHINDE, Vasant – WILLIS, Rick J. 2014. „A New Type of Inscribed Copper Plate from Indus Valley (Harappan) Civilisation”, *Ancient Asia* V/1, 1–10. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/aa.12317>
- STAAL, Frits 1983. *Agni. The Vedic Ritual of the Fire Altar*. (2 kötet) Asian Humanities Press, Berkeley. (Repr. Motilal Banarsidass, Delhi 2001)
- STAAL, Frits 2008. *Discovering the Vedas. Origins, Mantras, Rituals, Insights*. Penguin Books.
- SZEGEDI Mónika 2017. „Kulcskérdések az ind filozófiában. Beszámoló Ruzsa Ferenc akadémiai doktori értekezésének vitájáról”, *Vallástudományi Szemle* XIII/2, 115–123.
- TRIPATHI, Vibha – SINGH, Parul 2018. „Analysing the Black Polished Pottery of Proto-Historic–Early Historic India”, *Current Science* CXIV/11, 2373–2380. DOI: 10.18520/cs/v114/i11/2373-2380
- UESUGI, Akinori 2018a. „A Study on the Painted Grey Ware”, *Heritage: Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology* VI, 1–29.
- UESUGI, Akinori 2018b. „An Overview on the Iron Age in South Asia”, in UESUGI, Akinori (szerk.): *Iron Age in South Asia*. (South Asian Archaeology Series 2) Research Group for South Asian Archaeology, Archaeological Research Institute, Kansai University, Osaka, 1–49.
- WEBER, Albrecht 1852. *Akademische Vorlesungen über indische Literaturgeschichte*. Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung, Berlin.
- WILDEN, Eva Maria 2014. *Manuscript, Print and Memory. Relics of the Caṅkam in Tamilnadu*. De Gruyter, Berlin – München – Boston.
- WITZEL, Michael 1995. „Rgvedic History. Poets, Chieftains and Politics”, in ERDOSY, George (szerk.): *The Indo-Aryans of Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity*. (Indian Philology and South Asian Studies 1) Walter de Gruyter, Berlin – New York, 307–352.
- WRIGHT, Rita P. 2010. *The Ancient Indus. Urbanism, Economy and Society*. Cambridge University Press, Cambridge etc.
- ZVELEBIL, Kamil V. 1973. *The Smile of Murugan. On Tamil Literature of South India*. E. J. Brill, Leiden.
- ZVELEBIL, Kamil V. 1992. *Companion Studies to the History of Tamil Literature*. E. J. Brill, Leiden.